दोभान महाकाव्यमा अलङ्कारविधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

नेपाली केन्द्रीय विभागको एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

निर्मला पाण्डे

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

दोभान महाकाव्यमा अलङ्कारविधान - निर्मला पाण्डे २०७३

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको एम. ए. दोस्रो वर्षकी विद्यार्थी श्री निर्मला पाण्डेले **दोभान महाकाव्यमा अलङ्कारविधान** शीर्षकको शोध पत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७३/१०/२४

....

प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल

शोधनिर्देशक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

१. विभागीय प्रमुख

प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम ....

२. शोधनिर्देशक

प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल ....

३. बाह्य परीक्षक

नारायणप्रसाद गड्तौला ....

मिति : २०७३/१०/२७ **शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति**

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तत **दोभान महाकाव्यमा अलङ्कारविधान** शीर्षकको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको शोधपत्र अलङ्कार सिद्धान्त र त्यही सिद्धान्तको सेरोफेरोमा अडिएको छ । यस शोधपत्रमा 'दोभान' महाकाव्यका पद्यहरूमा प्रयोग भएका अलङ्कारहरूको विश्लेषण गरिएको छ । अन्य शोधपत्र भन्दा विषयगत दृष्टिले केही असजिलो भई अनुसन्धान कार्यमा केही विघ्नवाधाहरू आए पनि शोध निर्देशक आदरणीय गुरु प्रा. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलज्यूको निर्देशनमा रही आवश्यक सल्लाह र सुझाव सहित निर्देशन गरिदिनु भएकोमा उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सामग्री सङ्कलन गर्न महत्वपूर्ण सुझाव सल्लाह दिने भरतकुमार भट्टराईज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

यसैगरी प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नका लागि पुस्तकालय सम्बन्धि आवश्यक सल्लाह सुझाव दिने प्राध्यापक आदरणीय गुरु डा. सुकुम शर्माज्यूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु । प्रस्तुत शोधकार्यको अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक पुस्तकालयीय सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि.को केन्द्रीय पुस्तकालयप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । त्यसै गरी अन्य क्षेत्रबाट पनि मलाई सहयोग गर्ने दिदी उर्मिला जोशी, कविता बन्जारा, दाजु श्यामकुमार थापाप्रति पनि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । साथीहरू लक्ष्मी घिमिरे, जुनिता शर्मा, वसन्त जोशीप्रति पनि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । सङ्कलित सामग्रीहरू सुरक्षिसँग टङ्कन गरिदिने डाइनामिक कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालयको नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

मिति : २०७३/१०/२७

....

निर्मला पाण्डे
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष
२०६७/६८
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय १–५

१.१ विषय परिचय १

१.२ समस्याकथन २

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.५ शोधकार्यको औचित्य ४

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन ४

१.७ सामग्रीसङ्कलन विधि ४

१.८ शोधविधि ४

१.९ शोधकार्यको रूपरेखा ५

दोस्रो परिच्छेद : भरतराज पन्तको सङ्क्षिप्त परिचय ६–२६

२.१ भरतराज पन्तको जीवनी ६

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान ६

२.१.२ बाल्यकाल र स्वाभाव ६

२.१.३ शिक्षादीक्षा ७

२.१.४ दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक अवस्था ९

२.१.४.१ विवाह ९

२.१.४.२ सन्तान १०

२.१.४.३ आर्थिक अवस्था ११

२.१.४.४ कार्यक्षेत्रमा प्रवेश ११

२.१.५ भ्रमण तथा रुचि १२

२.१.६ पुरस्कार तथा सम्मान १२

२.१.७ जीवन दर्शन १४

२.१.८ लेखन १४

२.१.८.१ काव्य लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव १४
२.१.९ लेखनको प्रारम्भ र प्रकाशनको थालनी १५
२.१.१० प्रकाशित काव्यकृतिहरू १५
२.१.११ साहित्यिक दृष्टिकोण १७
२.२ भरतराज पन्तको व्यक्तित्व १७
२.२.१ पृष्ठभूमि १७
२.२.२ शारीरिक व्यक्तित्व १८
२.२.३ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू १८
२.२.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व १९
२.२.३.१.१ कवि व्यक्तित्व २०
२.२.३.१.२ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व २१
२.२.३.१.३ महाकाव्यकार व्यक्तित्व २२
२.२.३.१.४ निबन्धकार व्यक्तित्व २२
२.२.३.१.५ कथाकार व्यक्तित्व २३
२.२.३.१.६ हास्यव्यङ्ग्यकार व्यक्तित्व २३
२.२.३.१.७ अनुवादक व्यक्तित्व २४
२.२.३.२ साहित्येतर व्यक्तित्व २४
२.२.३.२.१ शिक्षक-प्राध्यापक प्राज्ञिक व्यक्तित्व २४
२.२.३.२.२ सम्पादक व्यक्तित्व २५
२.२.३.२.३ सामाजिक व्यक्तित्व २५
२.२.४ निष्कर्ष २५

तेस्रो परिच्छेद : अलङ्कारको सैद्धान्तिक स्वरुप २७–४४
३.१ पूर्वीय साहित्यमा अलङ्कार २७
३.२ अलङ्कारको परिभाषा २८
३.३ अलङ्कारको वर्गीकरण ३०
३.३.१ उद्भट ३१
३.३.२ रुद्रट ३२

३.३.३ रुय्यक ३३

३.४ अलङ्कारको प्रमुख वर्गीकरण ३६

३.४.१ शब्दालङ्कार ३७

३.४.१.१ अनुप्रास ३७

३.४.१.२ यमक ३८

३.४.१.३ श्लेष ३८

३.४.१.४ वक्रोक्ति ३८

३.४.२ अर्थालङ्कार ३८

३.४.२.१ उपमा ३९

३.४.२.२ रूपक ४०

३.४.२.३ उत्प्रेक्षा ४०

३.४.२.४ दृष्टान्त ४०

३.४.२.५ अपह्नुति ४०

३.४.२.६ अतिशयोक्ति ४१

३.४.२.७ समासोक्ति ४१

३.४.२.८ स्वाभावोक्ति ४१

३.४.२.९ लोकोक्ति ४१

३.४.२.१० सहोक्ति ४२

३.४.२.११ विशेषोक्ति ४२

३.४.२.१२ विभावना ४२

३.४.२.१३ विचित्र ४२

३.४.२.१४ अप्रस्तुतप्रशंसा ४२

३.४.२.१५ कारणमाला ४३

३.४.२.१६ तुल्ययोगिता ४३

३.४.२.१७ परिकर ४३

३.४.३ उभयालङ्कार ४३

३.४.३.१ संसृष्टि ४३

३.४.३.२ सङ्कर ४४

३.५ निष्कर्ष ४४

चौथो परिच्छेद : दोभान महाकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारको अध्ययन ४५–६६

४.१ शब्दालङ्कार ४५

४.१.१ अनुप्रास ४५

४.१.२ यमक ४९

४.१.३ श्लेष ५०

४.२ अर्थालङ्कार ५१

४.२.१ उपमा ५१

४.२.२ रूपक ५२

४.२.३ उत्प्रेक्षा ५३

४.२.४ दृष्टान्त ५४

४.२.५ अपह्नुति ५५

४.२.६ अतिशयोक्ति ५५

४.२.७ समासोक्ति ५५

४.२.८ स्वभावोक्ति ५६

४.२.९ लोकोक्ति ५७

४.२.१० सहोक्ति ५८

४.२.११ विशेषोक्ति ५८

४.२.१२ विभावना ५९

४.२.१३ विचित्र ६०

४.२.१४ अप्रस्तुतप्रशंसा ६०

४.२.१५ कारणमाला ६१

४.२.१६ तुल्ययोगिता ६१

४.२.१७ परिकर ६२

४.३ उभयालङ्कार ६२

४.३.१ संसृष्टि ६२

४.३.२ सङ्कर ६३

४.४ निष्कर्ष ६४

पाँचौ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष **६६–६९**

५.१ सारांश ६६

५.२ निष्कर्ष ६८

सन्दर्भ ग्रन्थसूची **७०–७१**

सङ्क्षेप सूची

अनु.	-	अनुवाद, अनुवादक
इ.पू.	-	इसापूर्व
चौ सं.	-	चौथो संस्करण
डा.	-	डाक्टर
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
त.सं.	-	तृतीय संस्करण
द्वि.सं.	-	द्वितीय संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पं.सं.	-	पञ्चम संस्करण
प्र.अं	-	प्रधान अध्यापक
भू.	-	भूमिका
वि.सं.	-	विक्रम सम्वत्
सं.	-	सम्पादक